
Recenzní studie

Čeští fyzikalisté o fenomenálním vědomí¹

Jakub Mihálik —

Filosofický ústav AV ČR, v. v. i., Praha
mihalik@flu.cas.cz

Abstrakt:

Tato recenzní studie hodnotí pojetí fenomenálního vědomí v monografii Tomáše Marvana a Michala Poláka *Vědomí a jeho teorie* (Plzeň–Praha, Vyšehrad a Tiskárna Bílý slon 2015) a v knize Tomáše Hříbka *Jaké to je, nebo o čem to je? Místo vědomí v materiálním světě* (Praha, Filosofia 2017). Autor se zaměřuje na otázku, jak se koncepce představené v těchto monografiích vztahují k Chalmersovu *těžkému problému vědomí*. Ukazuje, že zatímco Marvan a Polák navrhnou rozdělení těžkého problému na dva snadnější podproblémy, Hříbek ho považuje za pseudoprobém, za jehož vznikem stojí chybné chápání vědomí. Text kriticky analyzuje obhajobu teorie identity u Marvana a Poláka a Hříbkovu argumentaci zaměřenou proti existenci kválií. Naopak vyzdvihuje formulaci hypotézy nevědomé fenomenality u Marvana a Poláka a reflexi dennettovského přístupu k vědomí ve světle Kripkovy hádanky o přesvědčení, kterou čtenáři naleznou v Hříbkově monografii.

Klíčová slova: vědomí, intencionalita, materialismus, kválie, nevědomá fenomenalita

Vědomí organismu je úzce spjato s neurálními procesy v jeho mozku, a přesto se může zdát, že mezi objektivně popsitelnými mozkovými procesy a sférou subjektivního vědomí zeje hluboká propast. David Chalmers mluví o *těžkém problému vědomí*, vyjádřeném otázkou, jak fyzické procesy v mozku dávají vzniknout subjektivní zkušenosti včetně prožívaných barev, chutí apod.² Tento problém je podle Chalmerse *těžký* proto, že vznik vědomí s jeho *fenomenálním charakterem*, tedy rysem, díky němuž je to pro organismus nějaké

1 Za cenné připomínky k předchozím verzím textu děkuji Jamesi Hillovi a oběma anonymním recenzentům Filosofického časopisu.

2 Chalmers, D., *The Character of Consciousness*. New York, Oxford University Press 2010, s. 5.

(*there is something it's like*) nacházet se v mentálních stavech,³ nelze vysvětlit standardními metodami kognitivní vědy. Vědomá zkušenost totiž podle Chalmerse nespočívá v pouhém výkonu mentálních funkcí.⁴ Těžký problém se tak liší od *snadných problémů*, mentálních schopností, jako jsou učení či kategorizace stimulů a reakce na ně, které jsou funkcionalizovatelné, a tak v principu vysvětlitelné standardními metodami.

V této studii zhodnotím pojetí vědomí, navržená ve dvou domácích monografiích, a zaměřím se přitom zejména na otázku, jak jejich autoři přistupují k těžkému problému.⁵ Uvidíme, že zatímco Tomáš Marvan a Michal Polák v knize *Vědomí a jeho teorie* těžký problém rozdělují na dva snadnější podproblémy, Tomáš Hříbek v monografii *Jaké to je, nebo o čem to je? Místo vědomí v materiálním světě* považuje těžký problém za pseudoprobém, který vzniká chybným chápáním vědomí. Představené přístupy se v mnohém liší, jsou mezi nimi ale také významné shody: oba představují varianty naturalismu, neboť chápou vědomí jako integrální součást fyzické přírody a výsledek darwinisticky chápaných evolučních procesů. Obě koncepce jsou dále v širokém smyslu fyzikalistické, neboť vědomí je podle nich – s jistými výhradami, které zmíním níže – plně konstituováno fyzickými jsoucny.⁶

Obě monografie představují cenné příspěvky k bádání o vztahu vědomí a fyzického světa a zároveň zakladatelské počiny v oblasti české filosofie vědomí. Předkládají nuancovaná pojednání o tomto fascinujícím problému a mají potenciál oslovit i neoborníky. U Hříbkovy knihy oceňuji nezvyklou šíři jejího záběru a autorova poučení pojednání o přístupu Daniela Dennetta a o reprezentacionismu, která nemají v české filosofické literatuře obdoby. U práce Marvana a Poláka si zase cením vysoké míry empirické informovanosti i originality hájeného stanoviska.

Duální teorie Marvana a Poláka

Marvan a Polák se k těžkému problému stavějí odmítavě: Chalmersovo tvrzení, že věda je pomocí standardních metod schopna vysvětlit pouze mentální funkce, podle nich není přesvědčivě zdůvodněno.⁷ S Chalmersem jsou však zajedno v tom, že přijímají *fenomenální realismus*, tedy tezi, že fenomenální

3 Nagel, T., Jaké je to být netopýrem? Přel. L. Kollert. In: Hill, J. – Mihálik, J. (eds.), *Vědomí bez redukce. Antologie esejů ze současné filosofie mysli*. Praha, Smršť 2015, s. 19–38.

4 Chalmers, D., *The Character of Consciousness*, c.d., s. 4.

5 Marvan, T. – Polák, M., *Vědomí a jeho teorie*. Plzeň–Praha, Vyšehrad a Tiskárna Bílý slon 2015. Hříbek, T., *Jaké to je, nebo o čem to je? Místo vědomí v materiálním světě*. Praha, Filosofía 2017.

6 Podrobněji k definici fyzikalismu viz Hříbek, T., *Jaké to je, nebo o čem to je? Místo vědomí v materiálním světě*, c.d., s. 43–57.

7 Marvan, T. – Polák, M., *Vědomí a jeho teorie*, c.d., s. 133.

vědomí je skutečné jsoouco.⁸ Fenomenální vědomí bývá pojmáno jako výskyt mentálních stavů s tzv. fenomenálními vlastnostmi či kválii.⁹ Ta autoři charakterizují následovně: „Termínem ‚kválie‘ můžeme označovat právě ty vlastnosti vědomých stavů, které jim propůjčují jejich specifickou subjektivní kvalitativní povahu. Můžeme tak hovořit o kvále modré barvy, kvále zvonivého zvuku apod.“¹⁰

Právě ve světle existence kválií se však těžký problém může zdát neřešitelným: jak by neurální procesy mohly tvořit vědomí s jeho kválií? Klíčem k pokroku je podle Marvana a Poláka rozlišení mezi fenomenálními obsahy a vědomím těchto obsahů.¹¹ Uvažujeme-li například o prožitku modré barvy, můžeme si povšimnout dvojího: zaprvé faktu, že prožitek má určitý *fenomenální obsah*, tj. specifickou kvalitativní povahu, která se liší například u prožitku červené. Zadruhé registrujeme, že fenomenálního obsahu jsme si vědomi. Vedle fenomenálního obsahu tak vědomé stavy mají podle autorů také *vědomý charakter*. Prožitek modré se od prožitku červené liší fenomenálním obsahem, avšak podobá se mu v tom, že oba mají vědomý charakter.

Rozlišení mezi fenomenálním obsahem a vědomým charakterem je podle Marvana a Poláka metodologicky slibné, neboť nám – podle hesla „Rozděl a panuj“ – umožňuje rozčlenit těžký problém na dva menší úkoly, které vypadají zvládnutelněji: zaprvé identifikovat neurální proces, který tvoří fenomenální obsah, a zadruhé nalézt samostatný proces, díky němuž obsah vstupuje do vědomí.¹² Tento *duální* přístup k vědomí je podle Marvana a Poláka slibnější než přístup *unitární*, podle něhož za tvorbu fenomenálního obsahu i jeho vstup do vědomí zodpovídá jediný neurální proces.¹³ Pochybnosti o unitárním přístupu autoři vyjadřují sugestivní otázkou „Jaký magický proces dokáže vytvořit fenomenální obsah, a zároveň na něj obrátit reflektor vědomí?“¹⁴

Pokud za tvorbu fenomenálního obsahu a jeho vstup do vědomí jsou zodpovědné dva různé neurální procesy, otevírá se prostor pro existenci nevědomého fenomenálního obsahu.¹⁵ Marvan a Polák tak odmítají běžné stanovisko, podle něhož jsou fenomenální vlastnosti nutně vědomé. Příznivci tohoto běžného stanoviska vycházejí z myšlenky, že pokud platí, že díky fenomenál-

8 V následujícím pojednání budu „fenomenální vědomí“ zkracovat na „vědomí“.

9 Přehledně o pojmu kválií viz Hvorecký, J., Kválie. In: Marvan, T. – Hvorecký, J. (eds.), *Základní pojmy filosofie jazyka a mysli*. Nymburk, OPS 2007, s. 110–114.

10 Marvan, T. – Polák, M., *Vědomí a jeho teorie*, c.d., s. 28.

11 Tamtéž, s. 75–84.

12 Tamtéž, s. 75.

13 Viz např. Prinz, J., *The Conscious Brain. How Attention Engenders Experience*. Oxford, Oxford University Press 2012, kap. 4.

14 Marvan, T. – Polák, M., *Vědomí a jeho teorie*, c.d., s. 76.

15 Tamtéž.

ním vlastnostem je to pro nás nějaké nacházet se v mentálních stavech, musí jejich výskyt implikovat vědomí.¹⁶ Marvan a Polák se v návaznosti na Davida Rosenthala tomuto konsensu vymykají a obhajují existenci nevědomé fenomenality.¹⁷ Fenomenální obsah se podle nich v mozku konstituuje při každé, tedy vědomé i nevědomé, percepci.¹⁸

Pro existenci nevědomé fenomenality¹⁹ podle našich autorů mluví některé vlivné neurofyziologické teorie vědomí, například teorie rekurentní neurální aktivity, zastávaná Victorem Lammem.²⁰ Vědomý zrakový vjem podle Lammeho vzniká ve dvou fázích. Nejdříve dochází k jednosměrné neurální aktivaci (tzv. *fast feedforward sweep*) v části zrakového systému a dalších oblastech spánkové a frontální kůry, následně pak vznikají rekurentní zpětnovazebné smyčky, vysílané z vyšších korových oblastí do oblastí nižších. Dvojstupňový vznik zrakových vjemů podle Marvana a Poláka podporuje duální teorii, přičemž první fázi chápou jako tvorbu fenomenálního obsahu a fázi druhou jako jeho vstup do vědomí. Časoprostorová oddělenost obou fází znamená, že fenomenální obsah je před vstupem do vědomí nevědomý – a nevědomým by v principu také mohl zůstat.

I když tento *neurální argument* neprokazuje, že existuje nevědomá fenomenalita, naznačuje přinejmenším její možnost a slčitelnost s výsledky empirického výzkumu. Vyšší ambici má Marvanův a Polákův *psychologický argument*, který vychází z psychologických experimentů se subjekty postiženými *unilaterálním neglektem*. Subjekty s tímto syndromem, vzniklým poškozením mozkové kůry, nevidí předměty v levé části zrakového pole. V rámci experimentu jsou tyto subjekty konfrontovány s dvojicí obrázků domu, přičemž na jednom z nich z levé strany domu šlehají plameny.²¹ I když se zobrazení ohně nachází ve „slepé“ části jejich zrakového pole, pokud byli probandi postaveni před volbu, ve kterém z domů by chtěli bydlet, volili opakovaně dům bez plamenů. Tuto preferenci nelze podle Marvana a Poláka vysvětlit

16 Viz např. Chalmers, D., *The Character of Consciousness*, c.d., s. 104, pozn. č. 2.

17 Viz Rosenthal, D. M., *Consciousness and Mind*. Oxford, Oxford University Press 2005. Viz též Coleman, S., Panpsychism and Neutral Monism: How to Make Up One's Mind. In: Brüntrup, G. – Jaskolla, L. (eds.), *Panpsychism. Contemporary Perspectives*. Oxford, Oxford University Press 2017, s. 518–596.

18 Marvan, T. – Polák, M., *Vědomí a jeho teorie*, c.d., s. 134.

19 Autoři bohužel ponechávají stranou možnost, že – například následkem malfunkce – proběhne pouze proces běžně zodpovědný za vstup fenomenálního obsahu do vědomí, aniž by mu předcházel proces tvorby fenomenálního obsahu. Je zajímavá otázka, zda by tento proces založil nějakou ne-fenomenální formu vědomí.

20 Tamtéž, s. 78.

21 Marshall, J. C. – Halligan, P. W., Blindsight and Insight in Visuo-Spatial Neglect. *Nature*, 336, 1988, No. 6201, s. 766–767.

bez předpokladu nevědomých fenomenálních reprezentací ohně v jednom z domů.²²

Ani tento argument pro nevědomou fenomenalitu nepokládám za zcela přesvědčivý, neboť je otázka, zda by reakce na impulsy ve slepé části zrakového pole nemohly být vysvětleny výskytem reprezentačních, avšak nefenomenálních vlastností v myslích probandů.²³ Tuto možnost by se Marvan a Polák mohli pokusit vyloučit dvěma způsoby: jednak by mohli argumentovat, že čistě reprezentační vlastnosti nemohou reakce probandů vysvětlit. Alternativně by mohli – v duchu reprezentacionismu, zastávaného např. Michaelem Tyem²⁴ – argumentovat, že reprezentační vlastnosti, vedoucí k popsáním reakcím probandů, implikují fenomenalitu. Obě varianty však teoretika staví před netriviální úkoly.

I přes tyto výhrady nám podle mě předložené argumenty společně poskytují dobrý důvod brát možnost nevědomé fenomenality vážně, projekt Marvana a Poláka, kteří s touto hypotézou pracují, totiž umožňuje rozložit těžký problém vědomí na dva menší problémy a tím jej činí potenciálně zvládnutelnějším. Lze například argumentovat, že pokud vědomí oddělíme od jeho fenomenálního obsahu, je možné uchopit jej jako mentální funkci, a tedy jako jeden z Chalmersových snadných problémů.²⁵ Pokud by se tato možnost ukázala jako přesvědčivá, znamenalo by to významný pokrok v řešení problému vědomí. Hypotézu nevědomé fenomenality tak chápu jako důležitý přínos Marvanovy a Polákovy monografie, který si zaslouží další promýšlení.

Marvan a Polák upozorňují, že duální přístup s sebou nese *těžký problém nevědomí*, tedy otázku, jak v mozku vzniká nevědomý fenomenální obsah.²⁶ Zastánci nevědomé fenomenality tak stojí před úkolem vysvětlit, jak je nevědomý fenomenální obsah se svou kvalitativní povahou konstituován neurálními procesy. Tento problém se zdá být obzvlášť obtížný, uvážíme-li, že popis těchto procesů, který nám poskytují přírodní vědy, jim nepřisuzuje žádné kvalitativní vlastnosti typu barev či vůní, které známe z vědomého prožívání. To platí též o fyzikálních jsoucnech typu elektronů a protonů, kterými jsou tyto procesy konstituovány. Bylo by zajímavé, kdyby se Marvan a Polák tomuto problému v dalších publikacích věnovali.²⁷

22 Marvan, T. – Polák, M., *Vědomí a jeho teorie*, c.d., s. 81.

23 Reprezentační vlastnosti tu chápu jako vlastnosti mentálních stavů, na jejichž základě jsou tyto mentální stavy „o něčem“ (např. můžeme mít myšlenky o počasí). Chápu je jako ekvivalentní s intencionálními vlastnostmi.

24 Tye, M., *Ten Problems of Consciousness*. Cambridge, Mass., MIT Press 1995.

25 Pro pojednání o funkcionalizaci takto chápaného vědomí viz práce uvedené výše v pozn. č. 17.

26 Marvan, T. – Polák, M., *Vědomí a jeho teorie*, c.d., s. 135.

27 Sam Coleman se těžký problém nevědomí pokouší řešit hypotézou, podle níž fundamentální fyzické složky univerza mají kvalitativní vlastnosti, jakási „nevědomá kvália“. Viz Coleman, S., *Panpsychism and Neutral Monism: How to Make Up One's Mind*, c.d.

Jakou metafyzickou pozici takovýto duální přístup implikuje? Snadno lze získat dojem, že jde o formu fyzikalistické *teorie identity*, kterou prosazovali J. J. C. Smart, U. T. Place či Herbert Feigl. Podle nich jsou vědomé vjemy identické s mozkovými procesy tak, jako je například světlo identické s jistým druhem elektromagnetického záření.²⁸ Marvan a Polák by tak mohli říci, že fenomenální vědomí je identické s konjunkcí dvou typů neurálních procesů, z nichž první tvoří fenomenální obsah a druhý zajišťuje vstup obsahu do vědomí. Autoři však sice mají k teorii identity sympatie a hájí ji proti některým námitkám, nakonec ji však odmítají a přiklánějí se k *teorii dvou aspektů*. Uvažme oba kroky podrobněji.

Teorii identity slavně kritizoval Saul Kripke, který argumentoval, že identita mezi fenomenálním stavem, jakým je například počitek červené, a procesem neurální aktivity v oblasti V4 je, pokud aktuálně platí, identitou nutnou.²⁹ Metafyzická nutnost tak nejde ruku v ruce s nutností epistemickou: zmíněná identita je podle Kripky nutná navzdory tomu, že byla empirickým objevem – jde tedy o *aposteriorní nutnost*. Kripkův argument vychází z postřehu, že výrazy „počitek červené“ a „aktivace ve V4“ jsou tzv. rigidní designátory, tedy výrazy, které ve všech možných světech referují k témuž jsovcu (pokud toto jsovcno v daném světě existuje). Pokud tedy, jak tvrdí zastánci teorie identity, tyto výrazy v aktuálním světě koreferují, pak koreferují nutně. Vzhledem k tomu, že je však alespoň logicky možné, aby neurální proces existoval bez bolesti, nebo naopak, nemůže mezi tím procesem a bolestí být nutná identita.³⁰

Kripkův argument proti teorii identity lze vyjádřit takto:

- (1) Aktivace ve V4 by mohla existovat bez vědomého počítka.
 - (2) Platí-li, že aktivace ve V4 je identická s vědomým počítkem, je tato identita nutná.
-
- (3) Aktivace ve V4 není identická s vědomým počítkem, tzn. teorie identity neplatí.

Tento argument se zdá být platný, avšak Marvan a Polák zpochybňují obě jeho premisy. Nejprve namítají, že tvrzení (1) je nepodložené a opírá se o pouhé „cvičení představivosti“, kdy si představujeme neurony v mozku bez odpovídajícího prožitku.³¹ Já se přikláním k názoru, že představivost může

28 Smart, J. J. C., *Sensations and Brain Processes*. *The Philosophical Review*, 68, 1959, No. 2, s. 141 až 156.

29 Kripke, S., *Naming and Necessity*. Cambridge, Mass., Harvard University Press 1980.

30 Tamtéž, s. 149.

31 Marvan, T. – Polák, M., *Vědomí a jeho teorie*, c.d., s. 130.

za určitých striktních podmínek být zdrojem modálního poznání,³² tuto pochybnost tu ale ponechám stranou, protože v rámci své hlavní odpovědi na Kripkovu kritiku Marvan a Polák podle všeho premisu (1) přijímají.

Tato odpověď spočívá v omezení tvrzení psycho-fyzické identity na identitu *kontingentní*, která platí v aktuálním světě, třebaže nemusí platit v jiných možných světech. Právě takto chápe identitu počitků a mozkových procesů J. J. C. Smart, na něhož se naši autoři odvolávají.³³ Jejich odpověď na Kripkovu kritiku vlastně spočívá v odmítnutí premisy (2). Jak jsem ale uvedl, Kripke pro (2) předkládá argument, který vychází ze sémantiky výrazů typu „aktivace ve V4“ a „vědomý počitek barvy“ – vzhledem k tomu, že jde o rigidní designátory, tak jejich aktuální koreference implikuje nutnou koreferenci. Kripkův argument tedy mluví pro tezi, že pokud jsou referenty těchto výrazů identické aktuálně, jsou identické *nutně*, nikoli jen *kontingentně*, jak zastávají naši autoři. Marvan a Polák se zřejmě domnívají, že tento argument není přesvědčivý, bohužel ale neupřesňují, ve kterém bodě se podle nich Kripke mylí. Nestačí tu, domnívám se, namítnout, že Kripkova sémantická tvrzení vycházejí z pouhých cvičení představivosti, ze kterých nic podstatného neplyne. Není totiž samozřejmé, že nám představivost neumožňuje dospět k podstatným poznatkům o sémantice našich výrazů – Marvan a Polák takovýto skeptický závěr přinejmenším nijak nezduvodňují. V Kripkově argumentu pro tezi (2) navíc nemá fakt, že si něco dokážeme představit, sám o sobě důkazní váhu, představa tu figuruje spíše jako materiál, na kterém uplatňujeme své sémantické intuice. Proto se domnívám, že Kripkův argument by vyžadoval ze strany našich autorů vážnější odpověď, byť je, jak nyní ukáží, otázka, zda je obhajoba teorie identity pro jejich přístup klíčová.

V závěru knihy totiž Marvan a Polák dávají zapravdu Kripkovu tvrzení, že teorie identity je neuspokojivá. Upozorňují, že vedle objektivních aspektů mají vědomé stavy též aspekty subjektivní či fenomenální, přístupné z hlediska první osoby. Tyto dva druhy aspektů nelze podle autorů ztotožnit, a teorie identity tak selhává.³⁴ Výsledným stanoviskem knihy je tak *teorie dvou aspektů*, podle níž „fenomenální a neurofyzilogické jsou dva aspekty téže věci, určitého materiálního procesu probíhajícího v mozku“.³⁵ To vede k otázce, zda Marvan a Polák implicitně nepřijímají jistou formu dualismu vlastností, tedy přístupu, který bývá chápán jako neslučitelný s fyzikalismem. Tomu by napovídalo, že fenomenální aspekty neurálních procesů po-

32 Chalmers, D., Does Conceivability Entail Possibility? In: Gendler, T. – Hawthorne, J. (eds.), *Conceivability and Possibility*. New York, Oxford University Press 2002, s. 145–200.

33 Smart, J. J. C., *Sensations and Brain Processes*, c.d.

34 Marvan, T. – Polák, M., *Vědomí a jeho teorie*, c.d., s. 131.

35 Tamtéž.

dle nich unikají objektivnímu neurobiologickému popisu. Je proto otázka, nakolik jsou jejich podnětné poznámky o teorii dvou aspektů v souladu s jejich oficiálně deklarovaným fyzikalismem.³⁶ Rovněž by bylo zajímavé zkoumat vztah teorie dvou aspektů k tezi, že existuje nevědomá fenomenalita. Týkají se zmíněné dva aspekty jen vědomé, nebo i nevědomé fenomenality? Mohla by existence fenomenálního aspektu pomoci řešit těžký problém nevědomí? Bylo by vítané, kdyby se Marvan a Polák některým z těchto fascinujících otázek věnovali.

Revize pojmu vědomí podle Tomáše Hříbka

Zatímco Marvan a Polák přijímají fenomenální realismus, postoj Tomáše Hříbka k tomuto stanovisku je komplikovaný. V některých pasážích se sice k fenomenálnímu realismu rezervovaně hlásí,³⁷ zároveň ale – inspirovan Daniellem Dennettem – odmítá, že by k vlastnostem vědomé zkušenosti patřila kvália. Jeho fenomenální realismus je tedy kombinací realismu ohledně vědomé zkušenosti a eliminativismu ohledně kválií. Zkoumání vědomí tak podle Hříbka nečelí Chalmersovu těžkému problému, avšak vede k tzv. *nejtěžšímu problému*, který se týká intencionality. Dříve než se mu budu věnovat, představím Hříbkovu kritiku pojmu kvále.

Jejím východiskem je Dennettova argumentace, podle které neexistují žádné vlastnosti, které by splňovaly charakteristiky běžně připisované kváliím.³⁸ Kvália jsou podle Dennettovy charakteristiky *verbálně nevyjádřitelné, niterné* (tj. atomické, dále neanalyzovatelné) a z hlediska subjektu *privátní a přímo uchopitelné* vlastnosti, přičemž soudy o nich jsou *nekorigovatelné*.³⁹ Dennett argumentuje, že kvália – za předpokladu, že existují – tyto vlastnosti druhého řádu nemohou mít. Například se snaží ukázat, že kvália nejsou niterná v tom smyslu, že by jejich povaha nezávisela na vztazích, do kterých vstupují.⁴⁰ Povahu kválií totiž, jak Dennett tvrdí, ovlivňují naše „estetické“ soudy o nich. Dále například dokládá, že naše soudy o kváliích jsou omylné.⁴¹

36 Viz Polák, M., Je to o fenomenálním charakteru. *Filosofie dnes*, 9, 2017, č. 2, s. 44–55. Dostupné na: <https://filosofiednes.ff.uhk.cz/index.php/hen/article/view/257>; [cit. 11. 7. 2019].

37 Hříbek, T., *Jaké to je, nebo o čem to je? Místo vědomí v materiálním světě*, c.d., s. 246.

38 Dennett, D. C., Quining Qualia. In: Chalmers, D. J. (ed.), *Philosophy of Mind. Classical and Contemporary Readings*. New York, Oxford University Press 2012, s. 226–246.

39 Hříbek, T., *Jaké to je, nebo o čem to je? Místo vědomí v materiálním světě*, c.d., s. 221.

40 Tamtéž, s. 220–222.

41 Dennettově kritice kválií jsem se blíže věnoval ve své knize *Vědomí v přírodě*. Russellovský přístup (Praha, Smršt 2016, s. 42–54).

Zastánci kválií na Dennettovu kritiku většinou reagovali odmítnutím jejich charakterizace pomocí zmíněných vlastností druhého řádu.⁴² Dennett podle nich sice ukázal, že neexistují tzv. *inflační kválie*, tedy vlastnosti vykazující zmíněné charakteristiky, avšak nepodařilo se mu zpochybnit existenci *deflačních kválií*, tedy vlastností zkušenosti ve slabším smyslu, který tito myslitelé vymezují různě. Tye například kválie definuje jako „introspektivně přístupné fenomenální aspekty našich vědomých životů“, podle Owena Flanagan jde o „způsoby, jak se věci jeví“.⁴³ K zastáncům deflačních kválií patří i Marvan a Polák, jejichž definici jsem citoval výše.

Podle Hříbka však ani slabší pojem kválií není obhajitelný, Dennettovu kritiku lze totiž rozšířit i na něj. Pojem deflačních kválií je podle něho ekvivalentní s pojmem fenomenálního charakteru, který definuje jako „[vlastnost], jež spočívá v tom, že pro její subjekt tu je něco takového, jako jaké to je podstupovat danou zkušenost“.⁴⁴

Pojem fenomenálního charakteru, resp. deflačních kválií je však podle Hříbka *bezobsažný* a měl by být zavržen. Pokud chceme pochopit obsah tohoto pojmu, nezbyvá nám, jak tvrdí Hříbek, než obrátit se buď na myšlenkové experimenty, nebo na introspektivní ukázání, přičemž obě strategie selhávají.

Autor nejprve zvažuje možnost porozumět obsahu pojmu deflačních kválií prostřednictvím analýzy myšlenkových experimentů Chalmerse či Francka Jacksona. Mohlo by se zdát, že deflační kválie jsou právě tím, co Chalmersovým zombiím, našim fyzickým dvojníkům bez vědomí, oproti nám schází. Tato strategie však podle Hříbka selhává, neboť zombie jsou podle mnoha fyzikalistů myslitelné přesto, že „kválie“ jsou fakticky fyzikální dispoziční vlastnosti, díky nimž zkušenost charakterizujeme jako niternou, nepopsatelnou atd. Dispoziční vlastnosti ale nemají kvalitativní povahu, a tak nám podle Hříbka nemohou pomoci fixovat obsah pojmu deflačního kvále.⁴⁵

Zbývá tedy možnost chápat deflační kválie jako vlastnosti, na které ukážeme v introspekci.⁴⁶ Zastávce kválií by mohl odkazovat jednoduše na *tuto* chuť, kterou zakouší při pití černé kávy apod. Jak ale Hříbek vysvětluje, „demonstrativní identifikace [...] může izolovat všeobecně sdílené explanandum pouze, je-li splněna podmínka, že všichni účastníci diskuse o fenomenálním

42 Tye, M., Qualia. In: Zalta, E. N. (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* 2018. Dostupné na: <https://plato.stanford.edu/archives/sum2018/entries/qualia/>; [cit. 24. 8. 2019].

43 Hříbek, T., *Jaké to je, nebo o čem to je? Místo vědomí v materiálním světě*, c.d., s. 229.

44 Tamtéž, s. 230.

45 Tamtéž, s. 220–222.

46 Tamtéž s. 233.

charakteru ukazují na tutéž vlastnost. Jenže [...] různí filosofové mají ve skutečnosti značně odlišné představy o tom, co je předmětem introspekce.⁴⁷

Hříbek tu upozorňuje na fakt, že

(1) různí zastánci kválií mají značně odlišné představy o tom, co je předmětem introspektivní demonstrace,

což podle něj svědčí o tom, že

(2) demonstrativní identifikace není užitečná pro vymezení obsahu pojmu deflačních kválií.

Tvrzení (1) Hříbek dokládá poukazem na rozpory mezi charakterizací kválií u různých myslitelů. Zatímco Ned Block kvália popisuje jako vlastnosti zkušenosti, podle Tye, zastánce transparentnosti zkušenosti, jsou kvália rysy povrchů předmětů kolem nás, případně – např. v případě bolesti – rysy našeho těla.⁴⁸ Hříbek navíc upozorňuje, že shoda nepanuje ani mezi mysliteli, kteří souhlasí s Blockem či Chalmersem v tom, že kvália jsou vlastnosti zkušenosti. Upozorňuje, že podle Rosenthala naše mysl zahrnuje smyslové vlastnosti, které jsou vědomými, jen pokud jsou předmětem myšlenky vyššího řádu (*higher-order thought*). Rosenthalovy smyslové kvality však podle Hříbka nelze pokládat za deflační kvália, neboť pokud smyslová vlastnost není předmětem myšlenky vyššího řádu, není pro nás vůbec nijaké ji vykazovat. Proto, uvažuje Hříbek, tato smyslová vlastnost není kvalitativní, a nemůže tedy jít o kvále.⁴⁹ I mezi stoupenci běžně přijímané teze, že kvália jsou vlastnosti zkušenosti, tak podle Hříbka chybí shoda ohledně povahy předmětu introspektivní demonstrace, a tak tato metoda, podobně jako analýza myšlenkových experimentů, neumožňuje naplnit pojem deflačního kvále obsahem.

Svůj argument Hříbek formuluje vyhroceně, jako argument obhajující ontologickou tezi, že deflační kvália neexistují, avšak uznává, že tento argument neprokazuje – selhání zmíněných dvou strategií identifikace obsahu tohoto pojmu totiž nevyklučuje, že jednou bude nalezena strategie přesvědčivější.⁵⁰ Vzhledem k tomu, že však zastánci kválií v tomto nedosáhli shody ani po dlouhém úsilí, je podle Hříbka na místě učinit závěry, že (a) vzhledem k naší neschopnosti jasně vymezit obsah pojmu deflačních kválií není s tímto pojmem slibné dále pracovat a že (b) pojem deflačních kválií nelze jasně od-

47 Tamtéž.

48 Tamtéž, s. 233–234.

49 Tamtéž., s. 235.

50 Tamtéž, s. 236.

lišit od pojmu kválií inflačních. Tyto závěry jej vedou k pokusu založit teorii vědomí na jiných, pevnějších základech (viz níže).

Hříbkova kritika, domnívám se, upozorňuje na důležité úskalí debat o deflačních kváliích – jejich terminologickou nejednotnost. Na druhé straně se domnívám, že autor rozpory ohledně předmětu introspektivní demonstrace přeceňuje. Jak jsme viděli, mezi Blockem a Tyem nepanuje shoda ohledně otázky, zda předmětem demonstrativního gesta jsou vlastnosti zkušenosti, nebo vlastnosti povrchů okolních předmětů. V této důležité rozepři jde o to, co je nositelem deflačních kválií, zda zkušenost, nebo povrchy vnějších předmětů. Takový spor – a to je podstatné – je však možný jen na pozadí významné shody týkající se povahy deflačních kválií – lze předpokládat, že obě strany sporu by připustily, že jde o kvalitativní vlastnosti, na základě kterých je to pro nás nějaké podstupovat danou zkušenost. Bez této shody by totiž nebylo jasné, co vlastně Block zkušenosti a Tye povrchům okolních předmětů přisuzují.⁵¹

Zde lze namítnout, že právě popsaná shoda ohledně povahy deflačních kválií musí být iluzivní, neboť, jak Hříbek zdůrazňuje, existuje spor i v základní otázce, zda deflační kválie mohou existovat nezakoušená. Rosenthala i Marvana a Poláka lze chápat tak, že něco takového navrhují a staví se tím proti ortodoxii. Je však otázka, zda tu Hříbek identifikuje skutečný spor: drtivá většina zastánců kválií by totiž, myslím, souhlasila s Hříbkovým tvrzením, že Rosenthalovy nezakoušené smyslové vlastnosti nejsou samy o sobě kválii, nebo alespoň nejsou kválii v přísném smyslu.⁵² S Hříbkem v tomto souhlasí i Marvan a Polák, když kválie *sensu stricto* odlišují od nevědomých fenomenálních obsahů.⁵³ Souhlasil by zřejmě i Rosenthal, který rozlišuje mezi silnou (*thick*) a tenkou (*thin*) fenomenalitou, přičemž pouze ta silná, která vyžaduje mentální přístup zprostředkovaný myšlenkou vyššího řádu, znamená výskyt kválií v přísném smyslu.⁵⁴ Rosenthalovy smyslové vlastnosti samy o sobě však zakládají jen tenkou fenomenalitu. Není proto zřejmé, že se zde Hříbkovi podařilo identifikovat skutečný rozpor – málokterý zastánce kválií by totiž popřel, že předmětem introspektivní demonstrace je určitá uvědomovaná smyslová (případně kognitivní) kvalita, jakkoli příznivci kválií mohou zastávat rozdílné teorie ohledně konstituce tohoto předmětu introspekce.

51 Navíc souhlasím s Hříbkem, že popisovaná Tyova pozice je v rámci debat o kváliích značně radikální. Srov. Hříbek, T., *Jaké to je, nebo o čem to je? Místo vědomí v materiálním světě*, c.d., s. 234.

52 Tamtéž, s. 235.

53 Marvan, T. – Polák, M., *Vědomí a jeho teorie*, c.d., s. 134.

54 Rosenthal, D. M., *Consciousness and Mind*, c.d., s. 192.

Předložené úvahy, nakolik jsou přesvědčivé, zpochybňují Hříbkovo tvrzení, že

(1) Různí zastánci kválií mají značně odlišné představy o tom, co je předmětem introspektivní demonstrace.

Jako přesvědčivější se v jejich světle jeví slabší teze:

(1*) Různí zastánci kválií mají *do jisté míry* odlišné představy o tom, co je předmětem introspektivní demonstrace.

Lze však, domnívám se, pochybovat o tom, že (1*) prokazuje tvrzení, že

(2) Introspektivní demonstrace není užitečná pro vymezení obsahu pojmu deflačních kválií.

Pokud, jak jsem se pokusil ukázat, panuje mezi zastánci deflačních kválií široká – třebaže nikoli úplná – shoda ohledně předmětu introspektivní demonstrace, a tedy i ohledně *explananda* teorie vědomí, zdá se, že tato metoda fixace pojmu vlastně plní svůj účel. Mezi zastánci deflačních kválií sice existují jisté spory, ty jsou ale, jak jsem se pokusil ukázat, možné jen základě významné shody ohledně předmětu těchto sporů. Tyto neshody tedy nejsou natolik hluboké, aby podporovaly Hříbkův závěr (a), že s pojmem deflačních kválií není slibné dále pracovat.

Nemluví ale Hříbkův argument alespoň pro závěr (b), podle něhož pojem deflačních kválií nelze jasně odlišit od široce odmítaného pojmu kválií inflačních? Myslím, že nikoli: připomeňme, že inflační kvália byla definována jako niterné, nepopsatelné, privátní vlastnosti, o kterých pronášíme nekorigovatelné soudy, a deflační kvália se od nich liší, pokud jednu či více z těchto vlastností druhého řádu postrádají. Fakt, že většina zastánců kválií odmítá inflační kvália, ale podle mě ukazuje, že jejich pojem kválií tyto vlastnosti nepožaduje. Debaty se vedou mimo jiné o pojmu nekorigovatelnosti soudů o kváliích: podle Chalmersa je například drtivá většina našich soudů o kváliích – s výjimkou přímých fenomenálních soudů – korigovatelná, a jeho pojem kválií je tak zřejmě odlišný od pojmu inflačních kválií.⁵⁵ Závěr (b) by tak, domnívám se, vyžadoval další argumentační práci a Hříbkův útok na kvália tak nelze považovat zcela přesvědčivý.

Věnujme se nyní pozitivní části Hříbkova projektu, tedy jeho pojetí vědomé zkušenosti. To vychází z Dennettova modelu paralelních náčrtů (*multiple drafts model*), podle něhož je zkušenost výsledkem mnohvrstevnaté, paralelně probíhající reprezentační aktivity mozku. V návaznosti na Dennetta tak

55 Chalmers, D., *The Character of Consciousness*, c.d., s. 277.

Hříbek chápe mozek jako extrémně výkonný počítač, ve kterém – na rozdíl od běžných seriálních počítačů – paralelně probíhá množství počítačích procesů, které lze chápat jako reprezentační či intencionální.⁵⁶ Hříbek tak mluví o mnohovrstevnatém vyprávění nebo spíše narativních fragmentech, které zaznamenávají určitou sekvenci prožitků a jsou – podobně jako vědecké stati – ve světle nových podnětů nepřetržitě editovány. Tyto fragmenty mohou mít vliv na naše chování i další reprezentační aktivity, to však ještě nestačí pro vznik vědomí. Selektce intencionálních obsahů, které se stanou vědomými, je výsledkem jazykového sondování (*probing*), tedy otázek typu „Co se právě odehrává?“, „Co se dělo před chvílí?“ apod.⁵⁷ Takové otázky si můžeme položit buď sami, nebo nám je může položit někdo druhý a jejich význam je klíčový: „zkušenost je konstituována odpovědí subjektu na danou otázku. [...] proud vědomí nemá žádný určitý obsah nezávisle na sondách/dotazech.“⁵⁸

Právě jazyková sondáž aktivizuje reprezentační proces zachycující dění v okamžiku, jehož se otázka týká. Vědomými se podle Hříbka stávají ty reprezentační procesy, které odpovídají (nebo potenciálně mohou odpovědět) na verbální sondáž. Vědomí je tak pro Hříbka věcí soudů a přesvědčení, tedy intencionálních stavů, a jeho přístup lze charakterizovat jako pokus o redukci vědomí na intencionální stavy. Pokud však věda o vědomí má vysvětlit jen přesvědčení a soudy, Chalmersův těžký problém mizí, což Hříbkův přístup činí potenciálně atraktivním.

Podrobné zhodnocení tohoto přístupu k vědomí přesahuje možnosti mé recenzní studie, omezím se proto na poznámku, že sdílím Hříbkovy obavy ohledně schopnosti jeho teorie vysvětlit fenomén bolesti. Jak píše, „kdekdoví, jaké to je praštit se kladivem do palce, a že to má málo společného s tím, co o tom říkáme“.⁵⁹ Hříbek správně podotýká, že tento problém není třeba chápat jako vítězství zastánců fenomenálního charakteru, zůstává ale, myslím, vážná pochybnost ohledně adekvátnosti vysvětlení vědomí pomocí soudů. Obtíže Hříbkovy teorie navíc ilustrují i prožívané barvy či zvuky. Představte si, že vidíte sytě červené požární auto, nebo náhle slyšíte ostrý a jasný zvuk trumpety, a uvažte návrh, že váš prožitek specifické barvy či zvuku je čistě záležitostí verbálních soudů a dalších reprezentačních aktivit. Není, domnívám se, vůbec jasné, proč je představená teorie vůči takovýmto případům adekvátnější než vůči bolesti.

Ponechme však nyní pochybnosti stranou a věnujme se významnému momentu, v němž se Hříbkův přístup tomu Dennettovu vymyká: zatímco pro

56 Hříbek, T., *Jaké to je, nebo o čem to je? Místo vědomí v materiálním světě*, c.d., s. 260.

57 Tamtéž, s. 261.

58 Tamtéž, s. 261–262.

59 Tamtéž, s. 271.

Dennetta a mnohé další myslitele je intencionalita neproblematická, podle Hříbka intencionální stavy, které jsou pro jeho teorii klíčové, představují *nejtěžší problém* debat o mysli.⁶⁰ Hříbek tuto obtíž ilustruje pomocí Kripkovy *hádanky ohledně přesvědčení*.⁶¹

Hádanka má formu paradoxu, k němuž vedou principy řídící běžnou praxi připisování intencionálních stavů.⁶² Prvním z nich je *princip diskvotace*, podle něhož, pokud mluvčí uvážlivě a upřímně přitaká promluvě „*p*“, pak je přesvědčen, že *p*. Druhým je *princip překladu*, podle něhož, pokud věta jednoho jazyka vyjadřuje v tomto jazyce pravdu, pak i její překlad do jiného jazyka je v jazyce překladu pravdivý. Tyto intuitivní principy vedou podle Kripky k paradoxním důsledkům. Uvažme případ Pierra, který vyrostl jako běžný monolingvní mluvčí francouzštiny a jehož chůva mu často vyprávěla o krásném dalekém městě, které se jmenuje „Londres“. Pierre tak nabyt dispozici přitakat tvrzení „Londres est jolie“, což také činil. V dospělosti se Pierre přestěhoval do Anglie a usadil se náhodou v ošklivé části Londýna. Postupně se naučil anglicky, avšak bez pomoci jakýchkoli překladových příruček, jednoduše napodobováním promluv místních obyvatel. Svou nevábnu čtvrt navíc málokdy opouštěl, a tak po nějakém čase nabyt dispozici přitakat tvrzení „London is not pretty“, což také občas činil. Popsané principy vedou k závěru, že Pierre měl v této době přesvědčení, že Londýn není hezký – princip překladu nám říká, že překlad té věty do češtiny zachovává pravdivostní hodnotu, a tak by Pierre přitakal i českému překladu, podle principu diskvotace pak můžeme usoudit, že měl odpovídající přesvědčení. Zároveň by ale stále přitakal též francouzskému tvrzení „Londres est jolie“, předpokládal by totiž, že krásné město zvané „Londres“, které zná z vyprávění své chůvy, nemůže být totožné s nevábým městem zvaným „London“, ve kterém bydlí.

Popsané principy vedou k závěru, že Pierre má rozporná přesvědčení, že Londýn je hezký a že Londýn není hezký. Jak však Kripke upozorňuje, tento závěr vylučuje fakt, že Pierre by, nakolik víme, mohl být uznávaný logik a filosof, který by nikdy rozporná přesvědčení nepřijal.⁶³ Stejně tak ale není přijatelné tvrdit, že ve skutečnosti není přesvědčen, že Londýn je hezký a/nebo že Londýn není hezký: splňuje totiž kritéria, na jejichž základě jsou v daných komunitách tato přesvědčení připisována.

Paradox lze vyjádřit otázkou: Je Pierre přesvědčen, že je Londýn hezký? Záporná odpověď je v rozporu s běžnou praxí připisování přesvědčení, kladná zase s myšlenkou, že být přesvědčen, že *p*, znamená mimo jiné nebýt pře-

60 Tamtéž, s. 304.

61 Kripke, S., A Puzzle About Belief. In: týž, *Collected Papers*. Vol. 1: Philosophical Troubles. New York, Oxford University Press 2011, s. 125–161.

62 Viz tamtéž, s. 137–142.

63 Tamtéž, s. 145.

svědčen, že ~p. Kripkova hádanka tak ukazuje, že není jasné, na základě čeho můžeme někomu přisoudit nějaké přesvědčení. Popsaný paradox, společně s implikacemi Burgeova externalismu,⁶⁴ vedou Hříbka ke skepsi ohledně intencionality i vyhlídek na její naturalizaci.⁶⁵ Intencionalita je tak podle Hříbka nejtěžším problémem diskusí o mysli, problémem, který, jak upozorňuje, je principiálně neřešitelný, neboť nelze očekávat nové empirické poznatky, které by napomohly jeho řešení. To by samozřejmě byla vážná obtíž nejen pro přístup Dennettův, ale také – a to bych rád doplnil – pro všechny přístupy, které vědomí redukuje na reprezentační či intencionální stavy.

Právě v reflexi Dennettova přístupu k vědomí ve světle skepse ohledně naší koncepce intencionality spatřuji hlavní filosofický přínos Hříbkovy monografie. Zatímco většina filosofů pokládá intencionalitu za naturalizovatelný fenomén, vlastně za jeden z Chalmersových snadných problémů,⁶⁶ Hříbek obhajuje skeptický pohled, v jehož důsledku se problém vědomí zdá být principiálně neřešitelný, avšak ze zcela odlišných důvodů, než se obvykle domníváme.

Závěr

Třebaže autoři obou knih odmítají Chalmersův těžký problém vědomí, upozorňují zároveň na významné obtíže, kterým pokusy o vysvětlení vědomí čelí. Marvan a Polák mluví o *těžkém problému nevědomí*, tedy o otázce, jak fyzické procesy dávají vzniknout nevědomým fenomenálním obsahům. Snad i ten je motivací pro jejich příklon k teorii dvou aspektů, která je přinejlepším hraniční formou fyzikalismu. Hříbek zase nastoluje *nejtěžší problém* intencionality a navíc, jak sám připouští, není vůbec jasné, zda si jeho přístup redukcující vědomí na intencionalitu poradí s případem bolesti, přičemž já jsem doplnil, že nemáme důvod nevztáhnout tuto obavu i na vnímání barev či zvuků. Třebaže tak ani jedna z recenzovaných knih nenabízí řešení obtížného problému vědomí, jejich přínos je podstatný: hypotéza nevědomé fenomenality, formulovaná Marvanem a Polákem, otevírá nový prostor pro interdisciplinární zkoumání, které by k vyřešení tohoto problému mohlo přispět, a Hříbkův nejtěžší problém představuje novou výzvu pro každý přístup k vědomí, který pracuje s pojmy mentální reprezentace či intencionality. Obě monografie tak zkoumání o fascinujícím problému vědomí významně obohacují a zasluhují naši soustředěnou pozornost.

64 Externalismu se Hříbek věnuje v monografii *Metafyzika antiindividualismu* (Praha, Filosofia 2008).

65 Hříbek, T., *Jaké to je, nebo o čem to je? Místo vědomí v materiálním světě*, c.d., s. 303–304.

66 Viz ale např. Searle, J. R., *Intentionality. An Essay in the Philosophy of Mind*. Cambridge, Cambridge University Press 1983.

SUMMARY

Czech Physicalists on Phenomenal Consciousness

This study evaluates the concept of phenomenal consciousness in Tomáš Marvan and Michal Polák's monograph *Consciousness and its Theories (Vědomí a jeho teorie, Plzeň–Praha, Vyšehrad and Tiskárna Bílý slon 2015)* and in Tomáš Hříbek's book *What's It Like, or What's It About? The Place of Consciousness in the Material World (Jaké to je, nebo o čem to je? Místo vědomí v materiálním světě, Praha, Filosofia 2017)*. The author focuses on the question of how the conceptions presented in these monographs address Chalmers' *hard problem of consciousness*. He shows that while Marvan and Polák propose dividing this difficult problem into two easier sub-problems, Hříbek considers it to be a pseudo-problem whose genesis lies in a mistaken understanding of consciousness. The text critically analyzes Marvan and Polák's defense of the identity theory and Hříbek's argumentations directed against the existence of qualia. Contrarily, it praises Marvan and Polák's formulation of a hypothesis of unconscious phenomenality and, in Hříbek's monograph, the reflection of Dennett's approach to consciousness in the light of Kripke's puzzle about belief.

Keywords: consciousness, intentionality, materialism, qualia, unconscious phenomenality

ZUSAMMENFASSUNG

Die tschechischen Physikalisten über das phänomenale Bewusstsein

In der vorliegenden Rezensionstudie wird die Auffassung des phänomenalen Bewusstseins in der Monographie Tomáš Marvans und Michal Poláks *Das Bewusstsein und seine Theorie (Vědomí a jeho teorie, Plzeň–Praha, Vyšehrad und Tiskárna Bílý slon 2015)* sowie im Buch von Tomáš Hříbek *Wie ist das, oder worum geht es? Die Stellung des Bewusstseins in der materiellen Welt (Jaké to je, nebo o čem to je? Místo vědomí v materiálním světě, Praha, Filosofia 2017)* einer Bewertung unterzogen. Der Autor befasst sich mit der Frage, wie die in diesen Monographien vorgestellten Konzepte Chalmers' *schwieriges Problem des Bewusstseins* analysieren. Dabei zeigt sich, dass während Marvan und Polák die Aufteilung des schwierigen Problems in zwei einfachere Unterprobleme vorschlagen, Hříbek *das schwierige Problem* als Pseudoproblem ansieht, hinter dessen Auftreten eine falsche Auffassung des Bewusstseins steht. Im Text wird die Verteidigung der Identitätstheorie bei Marvan und Polák sowie Hříbeks Argumentation gegen die Existenz von Qualien einer kritischen Analyse unterzogen. Demgegenüber wird die Formulierung der Hypothese der unbewussten Phänomenalität bei Marvan und Polák hervorgehoben, sowie auch die Reflexion des Dennettschen Bewusstseinsansatzes im Lichte von Kripkes Rätsel von der Überzeugung, die Leser in Hříbeks Monographie finden.

Schlüsselwörter: Bewusstsein, Intentionalität, Materialismus, Qualia, unbewusste Phänomenalität